

icon which has nothing in common with the known Vlachernskian icons. Other arguments are also advanced to support this supposition.

Finally a fragment of the text is presented which is a real legend on establishment of the Cathedral of Assumption connecting its beginning with the Sofia Cathedral in Konstantinopol.

Одержано 07.09.90.

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

Я. Є. Боровський

Стаття присвячена першопочаткам східнослов'янської писемності. Аналіз писемних джерел, а також археологічних матеріалів показує, що є достатньо підстав для ствердження думки про існування писемності у русів до 863 року.

З давніх-давен у слов'ян і русів існувала писемність, що засвідчують історичні і літературні пам'ятки минулого. Більшість таких повідомлень стосується східних слов'ян. Так, арабський письменник X ст. Ібн Фодлан під час свого перебування в 921 р. у волзьких болгар спостерігав за обрядом поховання руса: на місці, де було спалено померлого, руси збудували щось подібне «до круглого пагорба і в середині його поставили великого дерев'яного стовпа й написали на ньому ім'я небіжчика та ім'я царя русів»¹. За повідомленням іншого арабського письменника — Ель Масуді (помер в 956 р.), — в одному з «руських храмів» на камені було написано пророцтво («на камені написані знаки») ². Проте автори не наводять зразків давньоруських письмен. Арабському вченому X ст. Ібн ель Недіму вдалося відтворити напис однієї з руських грамот якраз за рік до введення на Русі християнства. Ось що писав учений про письмена русів, передаючи оповідь посла одного з кавказьких князів до царя русів: «Один чоловік, словам якого я можу довіряти, розповів мені, що цар гори Кабк послав його до царя русів і це була йому нагода запитати, що ці останні мають письмо, яке вирізується на дереві. При цьому він витягнув кусок білого дерева і подав його мені. На ньому були вирізані письмена, які означали чи то слова, чи окремі літери»³. За описом ця грамота — типова берестяна табличка, однак прочитати напис на ній ще не вдалося. На думку вчених, це було давнє докирилівське письмо — черти і різні.

Та на особливу увагу заслуговує повідомлення перського історика кінця XII ст. Фахр ад-діна Мерверудді, який у своїй історико-генеалогічній праці використав свідчення давніших авторів, де говориться, між іншим, і про русько-хазарський алфавіт: «Хазари теж мають алфавіт, що вийшов з алфавіту русів. Одна народність візантійців, що живе коло них (хазарів), пише тим письмом; їх візантійці називають русами. Вони пишуть зліва направо. Букви не з'єднуються між собою. Всього букв 22»⁴.

Коментуючи цей уривок з Мерверуддієвого писання, А. Ю. Кримський підкреслював, що вчений перс «виписав цю звістку з якогось давнішого письменника десь так IX—X ст. (бо в XII ст. хазарської

¹ Сборник документов по истории СССР.— М., 1970.— Ч. 1.— С. 69.

² Истрин В. А. Возникновение и развитие письма.— М., 1965.— С. 444.

³ Там же.— С. 444.

⁴ Кримський А. Ю. Хазари // Центральна наукова бібліотека АН УРСР (відділ рукописів) — Ф. 4.— № 25492.— Арк. 392.

держави вже не було)»⁵. До раннього часу відносить цю азбуку і В. В. Бартольд, наголошуючи, що «руські і хозари одержали алфавіт з одного і того ж джерела — від греків»⁶. На думку І. І. Умнякова, «хозари, точніше ті з них, які були сусідами руських, могли зазнати впливу руських і запозичити від них письмо, яке руські мали ще до початку діяльності грецьких місіонерів серед хозар»⁷.

Отже, назване письмо належало до типу греко-римського, тобто було побудоване на грецькій основі і з'явилося на Русі та в Хозарії ще задовго до подорожі Костянтина Філософа в Хозарію. Між іншим за так званим Паннонським «Житієм» великого слов'янського просвітителя, він у 860 р. бачив у Корсуні (Херсонесі) книги — євангеліє і псалтир, написані «роуськими писменами»: «Обрѣте же тоу евангелие и псалтирь роуськими писмены писано, и чловѣка обрет глаголюща тоу бесѣдоу, и бесѣдова с ним, и силу рѣчи приим, своей бесѣдѣ прикладаа различнаа писмена, гласнаа и съгласнаа, и к богу молитву творя, вѣскоре начат чести и сказати, и мнози ся ему дивляху»⁸. За два тижні перебування в Херсонесі Костянтин Філософ з допомогою людини, яка володіла «руською бесідою», тобто мовою виявлених книг, на здивування всіх став читати, перекладати і розмовляти цією мовою. Як бачимо, в Паннонському «Житті» Костянтина (Кирила) йдеться про наявність книжної писемності у східних слов'ян уже в IX ст. (до 860 р.). Людина, яка розмовляла руською мовою, це, безумовно, якийсь східний слов'янин, русин. Щодо цього не існувало сумніву вже в Давній Русі. В одному з рукописів руських говорить: «а грамота русская явилася, богом дана, в Корсуні русину, от нея же научися философ Константин»⁹. Як справедливо відзначив П. Я. Черних, «нема підстав сумніватися в цьому і в наш час»¹⁰.

І Мерверудді, і слов'янський укладач «Житія» Костянтина твердять, що в руських було своє письмо на грецькій основі, власне, розвинуте буквенно-звукове письмо. Існувало ж воно ще до створення й упорядкування в 863 р. слов'янської азбуки братами Костянтином (Кирилом) і Мефодієм. Отже, корсунські книги могли бути написані тими письменами, про які говорить перс Мерверудді. Що руське письмо, згадане ним, має якийсь стосунок до Херсонеса, підтверджується цілим рядом історичних свідчень.

Передусім слід нагадати, що середньовічний Херсонес, як найбільше місто Криму, був тим пунктом, де постійно стикалися політичні інтереси Русі і Візантії. В IX—X ст. Київська Русь стала твердо на Чорному морі, яке називалося Руським морем. Мирні відносини з Візантією і Херсонесом чергувались з воєнними сутичками. Як відомо, Русь боролася за право вільної торгівлі на Чорному морі й намагалася включити в свою феодалну систему сусідні області. До першої половини IX ст. належить і перше історично засвідчене зіткнення Русі з Візантією (до 842 р.)¹¹. За «Житієм Стефана Сурозького», новгородський князь Бравлін, прибувши з великою силою, полонив Корсунь, Керч (Керч) і підійшов до Сурожа¹². Слідом за походом Бравліна руські здійснили й ряд інших походів на південне узбережжя Чорного моря, а в 860 р. руси підійшли до стін Царгорода. Чимало руських жило в Криму, в тому числі в Корсуні, а за Святослава майже весь Крим потрапив у сферу впливу Київської держави¹³. Розкопки у пів-

⁵ Там же. Арк. 395.

⁶ Бартольд В. В. О письменности у хазар // Соч.— М., 1968.— Т. 5.— С. 466.

⁷ Умняков И. И. «История» Фахрэддина Мубаракшаха // ВДИ.— 1938.— № 1.— С. 113.

⁸ Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древней славянской письменности.— Л., 1930.— С. 12.

⁹ Там же.— С. 37.

¹⁰ Черных П. Я. Язык и письмо // История культуры Древней Руси.— М.— Л., 1951.— Т. 2.— С. 131.

¹¹ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений.— М., 1956.— С. 45.

¹² Васильевский В. Г. Труды.— Пг., 1915.— Т. 3.— С. 95, 96.

¹³ Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки.— М., 1963.— С. 19.

нічній частині Херсонеського городища теж підтверджують, що вже в IX ст. в Херсонесі жило чимало руських: вони заселяли там цілий квартал¹⁴.

Тож нічого дивного немає в тому, що Костянтин Філософ зустрів у Херсонесі людину, яка знала руську мову і мала книги, написані руськими письменами. Та й повідомлення Мерверудді про візантійців-русів, ніби про русів, що жили у Херсонесі. Адже в 30-х роках IX ст. в Криму утворюється візантійська область з центром у Херсонесі і тому руси (переважно купці) могли називатися «руськими візантійцями»¹⁵. Якоюсь мірою справедливі слова Мерверудді й про те, що хозари були сусідами цих русів.

За Мерверуддієвим повідомленням, в алфавіті русів і хозарів було 22 літери, зокрема 19 грецьких і 3 слов'янських, яких не знали греки: б, дж, ш. Щоб зрозуміти, яке важливе значення мало вживання трьох останніх літер для передачі звуків, характерних для слов'янської мови, варто навести періодизацію слов'янської писемності, подану болгарським письменником X ст. Чорноризцем Храбром у творі «Сказання про письмена». Розвиток слов'янської писемності за Храбром такий: «Прѣжде убо Словѣне не имѣху книг, но чрътами и рѣзами чьтѣху и гатааху, погани суще, крѣстивше же ся, римскими и грѣцькими письмены нуждахуся (писати) словѣнску рѣчь без устроения»¹⁶. Далі повідомляється, що у слов'ян з'явився Костянтин Філософ, названий Кирилом і «сътвори им 30 ... письмена и осмь, ова убо по чину грѣцьких писмен, она же до словѣнстей рѣчи»¹⁷.

Таким чином, в історії розвитку слов'янської писемності Храбр виділяє три періоди. Спочатку, коли слов'яни були язичниками, вони не мали книжок, а для гадання і лічби користувалися чертами і різамми. Пізніше, ставши християнами, намагалися записувати слов'янську мову за допомогою грецьких і латинських літер. Третій період розвитку слов'янської писемності Храбр пов'язує з винаходом Костянтина Філософа.

На думку вчених, черти і різми — це своєрідне піктографічне письмо¹⁸. Воно було в ужитку і в східнослов'янських племен. Чертами і різми написана грамота русів, про яку згадує Ібн ель Недім. Підтверджується існування в русів писемності типу черт і різів й археологічними знахідками¹⁹. Найцікавішим щодо цього є дослідження Б. О. Рибаківа, присвячене черняхівським календарним знакам²⁰.

Велику увагу привертає відзначений Храбром другий період першопочатків слов'янської писемності: вживання слов'янами для письма латинського чи грецького алфавітів. Це письмо Храбр назвав «без устроения», тобто без упорядкування, зазначивши, що ним слов'яни користувалися багато років. Проникнення християнства на Русь зумовило виникнення у східних слов'ян письма, якого потребували і держава, і церква. Складні філософські догмати християнського вчення не могли бути передані за допомогою черт і різів, тому на першому етапі ознайомлення східних слов'ян з візантійською духовною культурою і внаслідок економічних зв'язків виникла необхідність користуватися грецькими літерами²¹. Всі слов'янські звуки приблизно передавалися сполученнями грецьких літер, що, звичайно, було дуже незручно. Недарма Чорноризець Храбр звертає увагу саме на ці недоліки слов'янського письма грецькими літерами: «Ну како можетъ ся писати

¹⁴ *Нариси стародавньої історії Української РСР.*—К., 1957.—С. 591.

¹⁵ *Кримський А. Ю.* Вказ. праця.—Арк. 392—393.

¹⁶ *Лавров П. А.* Указ. соч.—С. 162; *Куйо М. Куев.* Чорноризец Храбр.—Софія, 1967.—С. 188.

¹⁷ *Лавров П. А.* Указ. соч.—С. 162.

¹⁸ *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма.—С. 445.

¹⁹ *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма.—С. 445—449; *Боровський Я. Є.* «Ходивши до дяка внучеником» // *Україна.*—1989.—№ 37.—С. 10, 11.

²⁰ *Рыбаков Б. А.* Календарь IV в. из земли полян // *СА.*—1962.—№ 4.—С. 66—89.

²¹ *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI—XVII вв.).—К., 1976.—С. 226, 227.

добръ грѣцьскими писмены: бог, или живот, или зѣло, или церковь, или чаание, или широта, или ядъ, или удоу, или юность, или язык и инаа подобнаа симь»²². У слов'ян, і зокрема східних, які користувались грецьким алфавітом, таких текстів не збереглося, а точніше, вони ще не знайдені.

На наступному етапі розвитку писемності така приблизна передача слов'янських звуків знаками грецького алфавіту перестала задовольняти тих, хто писав. До цього періоду й слід віднести перші спроби доповнення грецького алфавіту спеціальними знаками для досконалішої передачі особливостей слов'янської фонетики²³.

Спочатку в слов'янській чи руській азбуці додаткових літер було не 19, як у пам'ятках книжної писемності XI ст., і навіть не 14, як в азбуці X ст., згадуваній Чорноризцем Храбром, а значно менше. На якомусь ранньому етапі становлення слов'янської писемності їх могло бути не більше трьох-чотирьох. Ось чому надзвичайно важливого значення набуває наявність у таких азбуках спеціальних літер для передачі слов'янських звуків: *б, ж (дж), ш, щ*.

Отже, азбука, наведена Мерверруді, і азбука, якою були написані херсонеські книги, це певний етап «без упорядкування», вони безпосередньо передували азбуці, винайденій Костянтином, і, як підтверджують наведені вище джерела, стали її основою. Це, безумовно, була розвиненіша слов'янська писемність, бо тут поряд з грецькими літерами вживалися вже деякі спеціальні знаки, пристосовані для передачі специфічних слов'янських звуків. Костянтин знав цю писемність і використав її у своїй праці²⁴.

Виникає питання: якому саме східнослов'янському племені могли належати перші переклади з грецької — евангелія і псалтиря? Безперечно, їх появу слід пов'язувати із столицею полян — Києвом, що згодом став культурним і політичним центром усієї Русі. Писемні джерела повідомляють, що християнство поступово почало проникати на Русь у середині IX ст. Так, один із походів Русі на Царгород у 860 р. на чолі з київським князем Аскольдом завершився миром з греками і хрещенням більшої частини руської дружини разом із самим князем Аскольдом²⁵. Це повідомлення давньоруського літопису знаходить підтвердження у грецьких писемних джерелах, зокрема в посланні 867 р. константинопольського патріарха Фотія, де він пише про хрещення багатьох росів і про те, як вони прийняли єпископа²⁶. Свідчення про християнізацію Русі зустрічається і в інших писемних пам'ятках як візантійських, так і давньоруських²⁷. В одній грецькій розповіді йдеться, що візантійський імператор Василь Македонець у 866 р. послав архієпископа та просвітителів Кирила й Афанасія, які хрестили руських і запровадили у них письмо з 30 літер²⁸. Цікаво, що за даними деяких пізніх історичних джерел («Степенная книга» та ін.), руси мали письмо і книги ще в 790 р.: «В том году кесарь греческий брань ведши с славянами и мир с ними соделавши послал им в знамение приятельства и ненарушимого мира литеры, сиречь словеса: *а, б, в* и протчая, яже в то время от греческого писания ново бяху измышлена ради славян. И от того времени Россия нача писание и книги имети»²⁹.

Наприкінці XVIII ст. у коментуванні цього повідомлення зазначалося, що «азбучні словеса», одержані у 790 р. від греків, вживали

²² Лавров П. А. Указ. соч.— С. 162.

²³ Висоцький С. О. Азбука з Софійського собору в Києві та деякі питання походження кирилиці // Мовознавство.— 1976.— № 4.— С. 76.

²⁴ Там же.— С. 77.

²⁵ ПСРЛ (Патриаршая или Никоновская летопись).— М., 1965.— Т. 9.— С. 13.

²⁶ Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. IX—первая половина X в.— М., 1980.— С. 60.

²⁷ Истрин В. А. Возникновение и развитие письма.— С. 456; Висоцький С. А. Средневековые надписи Софии Киевской.— С. 235, 236; Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі.— К., 1988.— С. 29 і далі.

²⁸ Истрин В. А. Возникновение и развитие письма.— С. 456.

²⁹ Степенная книга // Центральна наукова бібліотека АН УРСР (відділ рукописів). Духовна Академія.— № 188.— Арк. 19—20.

тільки «князі і знамениті особи»³⁰. Звідси можна зробити висновок, що писемність на Русі поширювалася переважно в державних канцеляріях, для оформлення договорів з іншими країнами тощо. Проникла вона в економіку й побут. Про це свідчать договори Русі з греками 911 і 944 років, тексти яких зберегла «Повість временних літ». Згідно з візантійськими дипломатичними традиціями, договори писали у двох примірниках — грецькою мовою і мовою народу, з яким укладали мир. Згадані договори теж були написані на «двох хартіях», тобто в двох списках, які призначалися для кожної з договірних сторін³¹. Зрозуміло, що ці списки були написані один грецькою мовою, а один мовою, живою на Русі.

Крім того, у договорі Олега з греками (911 р.) згадується про звичай руських писателів на випадок смерті духівниці, а в одному з пунктів договору 944 р. зазначалося: «раньше приносили послы золотые печати, а купцы серебряные; ныне же велел князь ваш посылать грамоты к нам, царям»³². Тобто за договором вимагалось, щоб послы та купці руські, які їздили до Царгорода в різних справах, мали спеціальні супровідні грамоти, підписані самим князем.

У договорі 911 року є вказівка на те, що Русь і Візантія і в давніші часи (тобто в IX ст.) розв'язували різні питання «не тільки на словах, а й на письмі»³³. Писемність на Русі до введення християнства в 988 р. засвідчена також і археологічними знахідками³⁴.

Ще одним доказом існування в Києві (а в широкому розумінні — у східних слов'ян) докирилівського письма є знахідка, зроблена в Софійському соборі під час дослідження С. О. Висоцьким, графіті — написів і рисунків, видряпаних давніми відвідувачами на стінах собору. В апсиді Михайлівського вітваря на південній стіні було виявлено давню азбуку, що складається з 27 літер. Із них 23 літери грецького алфавіту, подібні до уставних. Решта — спеціальні букви для передачі слов'янських звуків: *б, ж, ш, щ*³⁵. У софійській азбуці лише на одну слов'янську літеру — *щ* — більше, ніж у Мерверуддівій. Остання стверджує давність азбуки із Софійського собору, що має надзвичайно важливе значення для історії східнослов'янської писемності, яка існувала на Русі ще до прийняття християнства.

Софійська азбука була видряпана гострим предметом на штукатурці XI ст. в один рядок завдовжки 50 см. Поблизу є кілька малюнків і давньоруських написів³⁶. Появу цієї азбуки на стінах Софійського собору С. О. Висоцький пояснює тим, що вона відображала письмо якихось відомих на той час писемних пам'яток, що зберігалися в «митрополії руській», тобто при Софійському соборі. Той факт, що давньоруські книжники знали старовинні писемні документи, підтверджується літописними джерелами. Досить згадати літописця Нестора, який на початку XII ст. вніс до «Повісті временних літ» договори Русі з

³⁰ *Новый синопсис.* — Николаев, 1798. — С. 23.

³¹ *Повесть временных лет.* — М. — Л., 1950. — Ч. 1. — С. 28, 29, 38.

³² *Там же.* — С. 23, 35, 232.

³³ *Там же.* — С. 26.

³⁴ *Авдусин Д. А., Тихомиров М. Н.* Древнейшая русская надпись // *Вестник АН СССР.* — 1950. — № 4. — С. 71—79.

³⁵ *Висоцкий С. А.* Древнерусская азбука из Софии Киевской // *СА.* — 1970. — № 4. — С. 128, 129; *Висоцкий С. О.* Стародавня слов'янська азбука в Софії Київській // *Вісник АН УРСР.* — 1970. — № 6. — С. 74—83; *Висоцький С. О.* Деякі риси давньоруської писемності IX—X ст. за археологічними пам'ятками // *Мовознавство.* — 1976. — № 4. — С. 74—82; *Висоцький С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской. — С. 12—23, 220—240.

³⁶ *Щодо азбуки на стінах Софійського собору існують різні думки.* Так, В. В. Німчук вважає, що вона не є доказом існування давньоруської писемності до 988 р. (*Німчук В. В.* Початки літературних мов Київської Русі // *Мовознавство.* — 1982. — № 2. — С. 21, 22). Л. П. Жуковська, навпаки, називає цю азбуку реальною пам'яткою неспорядкованої азбуки, за допомогою якої можна читати стародавні написи, що або не читаються, або прочитані незадовільно (*Жуковська Л. П.* Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. // *Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст.* — К., 1981. — С. 13).

греками X ст. Деякі графіті Софійського собору, продовжує дослідник, свідчать, що соборні дяки мали учнів, яких навчали грамоти. Один з них зробив на стіні собору такий напис: «Піщан писав до дяка ходивши виучеником». Тож старовинну азбуку міг написати або дяк-учитель, або один з його учнів. Це підтверджує і місце написання азбуки — у вівтарній апсиді, куди дозволялося входити тільки особам, що належали до софійського духовництва³⁷.

На думку С. О. Висоцького, виявлена в Софійському соборі в Києві азбука з 27 букв є перехідним варіантом від грецького алфавіту до кирилиці, варіантом письма «без упорядкування», про яке писав Храбр³⁸. Разом із руською азбукою, наведеною Мерверудді, та написом на корчазі з-під Смоленська (перша чверть X ст.) вона підтверджує наявність у східних слов'ян і, зокрема, в Києві докирилівського буквеного письма. Як справедливо зазначає С. О. Висоцький, «існування протокирилівського письма з галузі гіпотез переходить у ряд реальних фактів»³⁹.

Як бачимо, обидві азбуки — «руська» (за Мерверудді) і софійська — є проміжними ланками між грецьким алфавітом і кирилицею, що свідчить про існування на Русі писемності ще задовго до прийняття християнства у 988 р. Докирилівське письмо, подібне до наведених азбук, було досить поширене у східних слов'ян, особливо в Києві, який підтримував постійні культурні й політичні зв'язки з Візантією. Недарма В. М. Русанівський, нагадавши про писемні договори з греками за «Повістю временних літ» і про «руські письмена» за «Житієм» Костянтина Філософа, зауважує: «Це давні факти, але не виключені й інші знахідки, які можуть засвідчити вживання письма східними слов'янами десь у перші століття існування Києва як осередку руської держави, що зароджувалася. Адже зв'язки Русі з Болгарією і Візантією — не тільки політичні, а й культурні, як це відомо з праць істориків та археологів, існували принаймні з VIII—IX ст.»⁴⁰. Письмо було потрібне і для перекладів «руською» мовою богослужбених книг, якими користувалися християни, напевно, ще з часів Аскольда. Нагадаємо, що в договорі русів з греками 944 р. згадується соборна церква святого Іллі в Києві. Зрозуміло, що для функціонування соборного храму необхідно було чимало церковних книг, написаних слов'янською мовою.

Отже, існування у східних слов'ян протокирилівського письма є фактом безсумнівним. Виникнення його на території Давньої Русі можна відносити до часу, який передував створенню слов'янської азбуки у 863 р. Костянтином (Кирилом) і Мефодієм⁴¹. Після введення на Русі християнства в 988 р. вдосконалене Костянтином слов'янське письмо — так звана кирилиця — набула тут особливо великого поширення. З часом воно зовсім витіснило стару писемність. Однак саме існування докирилівського письма забезпечило швидке поширення кирилиці, чим і можна пояснити той бурхливий злет давньоруської писемної культури, який спостерігається в середині XI ст.

Я. Е. Боровский

У ИСТОКОВ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Статья посвящена вопросу о начале восточнославянской письменности. Утверждается мысль о том, что у русов было свое письмо на греческой основе, собственно развитое буквенно-звуковое письмо, существовавшее еще до создания и упорядочения в 863 г.

³⁷ Висоцький С. О. Стародавня слов'янська азбука в Софії Київській.— С. 82, 83.

³⁸ Там же.— С. 83.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Русанівський В. М. Вивчення мови стародавнього Києва: стан і перспективи // Мовознавство.— 1980.— № 1.— С. 82, 83.

⁴¹ Брайчевський М. Ю. Вказ. праця.— С. 69—73.

Славянської азбуки солунськими братами Константином (Кириллом) і Мефодієм. Существование у русов письменности подтверждается письменными и археологическими источниками.

Ya. E. Borovsky

NEAR THE SOURCES OF EAST-SLAVONIC WRITTEN LANGUAGE

The paper is devoted to the problem on the origin of the east-Slavonic written language. It is confirmed that Rus people had their own developed letter-sound written language that existed prior to creation and ordering of the Slavonic alphabet by brothers Constantine (Cyril) and Methodios from Solun in 863. Existence of written language in Rus people is proved by written and archaeological sources.

Одержано 10.09.90.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДУТЬ У 1992 р. КНИГИ

Петрашенко В. О.

СЛОВ'ЯНСЬКА КЕРАМІКА

VIII—IX ст. ПРАВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІПРОВ'Я.

8,5 д. а. : іл.— (в обкл.):

У монографії на основі дослідження слов'янської кераміки відтворюються конкретні етно-історичні процеси, що мали місце на території Середнього Подніпров'я напередодні утворення Давньоруської держави. Керамічні комплекси з поселень вперше аналізуються з використанням математичної статистики, що розкриває великі можливості у вивченні масового матеріалу.

У дослідженні зроблено спробу простежити процес формування давньоруської культури за матеріалами керамічних комплексів, а також розглядаються деякі аспекти розвитку у слов'ян гончарного ремесла.

Русяева А. С.

РЕЛИГИЯ И КУЛЬТЫ АНТИЧНОЙ ОЛЬВИИ

18 арк. : іл. (в обкл.)

Монографія є першим у вітчизняній і зарубіжній історіографії узагальнюючим дослідженням релігійного світогляду населення однієї з найбільших античних держав Північного Причорномор'я—Ольвії протягом всього періоду її існування (VI ст. до н. е.—IV ст. н. е.). Ольвійська релігія розглядається у комплексі, включаючи міфологію перших грецьких поселенців Нижнього Побужжя, релігійно-філософські знання громадян Ольвії, шанування ними численних божеств у їх зв'язку з політичним і культурним життям поліса, магичні уявлення і поховальний культ. На основі різних джерел характеризуються сакральні організації, їх роль у державі, благодійницька і релігійна діяльність. Висвітлюються головні тенденції розвитку релігійного світосприймання ольвіополітів, його характерні риси і особливості, значення релігії в розвитку держави і духовної культури.

Для істориків, археологів, релігієзнавців, етнографів, викладачів і студентів вузів, усіх, хто цікавиться історією античної релігії та культури.